

Чінак У.В. (Київ, Україна)

Типологізація та альтернативи осмислення категорії Танатосу

У статті розглядається категорія Танатосу через призму історичного аспекту її розвитку. Проаналізовано також основні типологічні моделі концепту «смерті».

Ключові слова: жанр, категорія, контекст, концепт, містерія, образ.

В статье рассматривается категория Танатоса через призму исторического аспекта ее развития. Проанализированы также основные типологические модели концепта «смерти».

Ключевые слова: жанр, категория, контекст, концепт, мистерия, образ.

The article deals with the category of Thanatos in the context of the historical aspect in its development. The main typological models of the concept of death were also analysed.

Keywords: genre, category, context, concept, mystery, character.

Масштабність і загальнолюдське значення теми смерті – Танатосу визначили її місце і роль у царинах гуманітарних дисциплін, особливо філософії, релігієзнавства та літературознавства, оскільки кожна із них «є тим, чим від початку володіє обізнана з тугою за осмисленістю людина, обстоєє позитивну значущість проблеми смерті в її загальнолюдському, світоглядному сенсі» [8, 27]. Тому й звернення до цієї категорії мотивується насамперед бажанням подолати страх перед власною скінченністю, що додасть сил і натхнення наповнити сенсом своє життя.

Мотив смерті за давністю виникнення і побутування у культурі належить до архетипних, проте дослідження цього концепту набувають популярності в переломні періоди історії людства. Невипадково, що у 80-х роках ХХ століття виникає наука танатологія. Серед дослідників категорії «смерті» найпопулярнішими і знаковими є роботи Ф. Ар'єса та М. Вовеля, Гуревича А. та Демічева А. Свідченням актуальності цієї дисципліни стало видання збірників «Фігури Танатоса» у Росії та «Студії з інтегральної культурології: THANATOS» в Україні.

Метою цієї роботи є дослідження категорії «смерті» з огляду на історичний аспект її становлення. На наш погляд, звернення до творчості найвідоміших мислителів допоможе простежити різні альтернативи у ставленні до смерті, а відтак сформуванню цілісної концептосфери Танатосу.

Людина осмислює свою кінченність у двох аспектах: смерть іншого, яку можна спостерігати, і смерть власна, про яку можна тільки думати. Своя смерть сприймається нами по-іншому, адже ставить перед проблемою зrealізованості особистого життя. Та найбільша біда людини в тому, що постає ця проблема у той момент, коли смерть уже поряд, коли вже запізно щось вирішувати. У багатьох випадках повноцінно жити, а, отже, і

зреалізуватись, людині не дає страх смерті, усвідомлення факту, що нас не буде. Страх смерті, як вважає Дж.Чорон, зароджується, по-перше, з фактом усвідомлення невідворотності нашої кончини і, по-друге, з осмисленням, того, що смерть – це цілковита руйнація [18, 27]. Невипадково, що людство намагається трансформувати страх смерті культурно прийнятними шляхами – через героїзм, нарцисизм, ідею безсмертя тощо. Перемогти смерть відтак – одвічна мрія людства, яка знайшла своє відображення в давніх язичницьких міфах, легендах, казках і в релігійному уявленні про безсмертя душі і загробне життя. Віруючі люди часто говорять, що віра в загробне життя полегшує страх перед невідвотною кончиною, і в цьому вони бачать гуманність релігії: «Якщо я помиляюсь, віруючи в безсмертя душі, то ця ілюзія приємна, і я не хочу, щоб її у мене забрали допоки я живий» [10, 160].

Для людини поняття про смерть все ж залишається лише категорією знання, яка насправді ніколи не є до кінця усвідомленою. «Ніхто не зміг би дійти висновку, виходячи з нашої поведінки, що ми визнаємо смерть неминучою і переконані в тому, що кожен з нас приречений природою на смерть» [16, 14], оскільки прийняти думку про скінченність власного буття, а дуже часто змиритись із страхом смерті, – непросто.

Страх перед смертю закладений в самій людській природі, у всій таємничості життя, хоча й набуває різноманітних форм у контексті конкретної епохи, через призму певних духовних цінностей, характерних для цього періоду. Кожна культура виробляє певну систему моральних орієнтирів і устоїв, у якій переосмислюються питання життя і смерті. Вона творить також певний комплекс образів і символів, які відображають у прихованому вигляді ставлення до фундаментальних категорій людського існування. Культура через мистецтво та літературу постійно відтворює життєві ситуації, проблеми, страхи.

Страх смерті по своїй суті є мотивованим, а чинники його виникнення можуть бути різноманітними: один відчуває страх перед смертю, адже вона нерозривно пов'язана із руйнуванням власного «я»; інший, тому що кончина символізує нездійснення усіх планів; у третього цей страх переплітається із побоюванням за подальшу долю дітей і т.д. Таким чином, ми повинні аналізувати не страх смерті сам по собі, а ту форму, якої він набуває в кожному конкретному випадку, у окремого індивіда.

Проблема страху перед смертю і небуттям можна з легкістю вирішити саме через наповнення нашого існування справжнім життям. У такому випадку категорія смерті не задає певних цілей, а, по суті, стає необхідною передумовою у формуванні відповідальності за власне буття, допомагає індивіду усвідомити, що можна і не «віддаватись на плин долі», а самому обирати в якому напрямку, з ким і яким способом рухатись вперед. «І справа не тільки у вдало прожитому житті, правильно прожитому. Як добре прожите життя може наповнити смыслом і ціною смерть, так і чесна, благородна смерть

може виправдати загалом порожнє, можливо, і марне життя» [15, 111].

Звернення до смерті і до її типологізації набуває найбільшої актуальності, як ми зазначали, у переломні культурно-історичні епохи, періоди, які характеризуються значною кількістю соціально-політичних потрясінь, воєн, масових захворювань, коли життя як відчуття справжньої дійсності блідне, стирається. Реальною і в той же час захоплюючою через свою тут-реальність, буттєву істинність стає смерть. У такому контексті вона раптом перестає вражати, дивувати, вона стає чимось близьким, рідним, глибоко особистим відчуттям. Любов'ю до смерті, закоханістю у смерть як в останню реальність пройняте все модерністське мистецтво і філософія. «Туга за смертю заражає всіх, робиться повітрям, яким дихає кожен» [14].

На думку інших учених, у ставленні до смерті проявляється найяскравіше фактор розвитку певного суспільства. «Правда, ставлення до смерті більшою мірою, ніж інші теми історії ментальностей, виявляється в джерелах «табуйованим», оповитим різнорідними нашаруваннями, які затемнюють смисл самої смерті» [6, 8-9].

Установки європейців у ставленні до категорії смерті змінювались дуже повільно. Причиною цьому є нешвидка зміна ментальностей, у світогляді яких віддзеркалюється це бачення. Невипадково французький історик-медієвіст Філіп Ар'єс виділяє лише п'ять типів відношення до факту людської кінечності: «смерть приручена», «смерть своя», «смерть далека і близька», «смерть твоя», «смерть перекручена». Хронологічні рамки дослідження обмежуються самим предметом зацікавлення вченого, адже починає він його саме з Ранняго Середньовіччя і закінчує другою половиною ХХ століття.

На нашу думку, мотивація зміни етапів у ставленні до смерті Ар'єсом є нечіткою. І, наводячи для прикладу ситуації з життя, епізоди з літературних творів чи зразки образотворчого мистецтва, науковець надто узагальнює з метою підтвердження своєї думки, не беручи до уваги інших чинників або робіт аналізованих митців, які показують їх з протилежної точки зору. Проте й мистецький твір, навіть і автобіографічного характеру містить авторський вимисел, творчо замаскований, тому й вловити межу між уявою і віддзеркаленням реального життя – дуже складно, особливо, коли досліджуваний матеріал датується іншими часовими рамками. Ми вважаємо, що значна увага автором приділяється вияву категорії смерті у контексті колективного, але при цьому індивідуальне ставлення до цього поняття для дослідника залишається малоістотним: «Поняття культури... надто звужене і разом з тим позбавлене конкретного змісту» [6, 17].

Ми вважаємо, доцільним для осмислення еротично-танатологічного концепту є використання як провідної типології, яка базується на хронологічному принципі, співвідносить трактування смерті з певною культурно-історичною епохою, для яких вони характерні. З огляду на це

можна виділити, взявши для прикладу Європу, доантичний час, Античність, Середньовіччя, Відродження, Новий час, ХХ століття.

Стародавні греки, усвідомлюючи невідворотність смерті, відчували страх перед нею, але не тому, що вона асоціювалась із цілковитим руйнуванням. Навпаки, вони вірили, що в момент кончини від людини відділяється тонка матеріальна оболонка, яка йде у царство Аїда – володіння тіней. Саме це існування у вигляді мари, привида викликало у них страх.

У період Античності вірили, що тіні покійних приречені поневірятися в потойбічному світі, покинуті і нікчемні. «Греки називали людей смертними – на протигагу безсмертним богам, адже посмертне існування людських душ уявлялося абсолютно примарним і нікчемним» [7]. Хоча поет Гесіод богам, які стали дійовими персонажами у його творах, надає людських рис, у такий спосіб зближуючи їх із людьми смертними.

Філософські погляди на смерть відрізняються від міфологічних способом їх формування та передачі: якщо міфи сприймаються людьми безапеляційно, без спроби поставити їх під сумнів, то філософські вчення – результат спеціального осмислення стану речей, їх аналізу, пошуку аргументів «за» і «проти», тобто результат усвідомленого вибору суджень серед можливих альтернатив. Однак за змістом ідеї філософів можуть бути дуже схожими на міфологічні уявлення.

Один із найвідоміших мислителів Стародавньої Греції Платон стверджував, що душі безсмертні. Якби душа, яка за своєю природою відрізняється від мінливих, минутих і тимчасових матеріальних речей, гинула і смерть не переходила в життя, то все давно б зникло і запанувала б смерть. Таким чином, платонівська душа завжди тотожна собі і тому споріднена з божественним і, значить, вічним [11].

Погляди ще одного видатного античного мислителя Геракліта збігаються багато у чому із «атомістичним вченням» Демокріта. Заперечуючи безсмертя, він говорив, що смерті не варто боятися, адже, «коли ми є, її ще немає, а коли вона приходить, то вже немає нас» [1, 356].

Як бачимо, для античної філософії характерним є «епічне, дещо відсторонене мислення про смерть» [7]. Смерть у свідомості стародавніх греків сприймається насамперед не як кінець буття, а як метаморфози речей та істот всередині вічного і в цілому незмінного світу. Смерть ще не представляється абсурдним і незбагненим явищем – її осмислюють у категоріях існуючого. Лише у пізній Античності з'являються і наростають «екзистенційні» мотиви: увага мислителів зміщується від гармонійного, величного і невмирущого космосу до мікрокосмосу людської душі. Людині стає все важче не помічати різницю між нескінченним буттям світу і скінченністю власного земного життя.

Каноном філософської думки Середньовіччя було вчення отців церкви –

патристика: «За Іваном Золотоустим проходила літургія. За Афанасієм Олександрійським проголошували символ віри» [12, 109]. Саме через представлену можливість розв'язання проблеми конечності життя та обіцяного торжества справедливості в потойбічному світі для тих, хто увірував, християнство «навертало» все більшу кількість людей. Проте через страх перед можливим небуттям, конечністю ми беремо до уваги того, що у випадку отримання вічного життя нівелюється уся цінність нашого життєвого шляху як такого. В уявленні про безсмертя людина немов шукає відстрочку настання своєї смерті, отримавши релігійне умиротворення і спокій.

Причина смерті в релігійному трактуванні полягає у відході від моральних принципів та норм життя, у вчиненні гріха. Невипадково, один із провідних представників патристики Августин Блаженний розглядає людську конечність як необхідну міру покарання за відступлення від християнських заповідей, обов'язку покаяння, без дотримання яких неможливе досягнення блаженної вічності та безсмертя [1]. Перші люди за непокору перед Господом були покарані найстрашнішим, з точки зору християнства, способом – Адам і Єва стали смертними. Вічне блаженство, як і вічні муки, з раціонального боку знання, – це всього лиш ілюзія, плід нашої уяви та фантазії, які релігія використовувала у всі часи для досягнення моральної покаяння (на думку Ф. Ніцше, це своєрідне духовне рабство).

Деякі релігії, на думку Бланшо, спровокували неможливість зреалізуватись через категорію безсмертя. «Рух у зворотному напрямі робить смерть неможливою: зі смертю я втрачаю перевагу бути смертним, тому що втрачаю можливість бути людиною; залишатися людиною по той бік смерті означало б таку дивну річ: незважаючи на смерть, я все ще здатний померти. Здатний тривати, як ні в чому не бувало, маючи своєю перспективою і навіть надією смерть, яка пропонує як вихід – «тривати, як ніби нічого не сталося» і т.д. У інших релігіях це називається прокляттям відродження: хтось помирає, але вмирає погано, тому що погано жив, і виявляється притриманим воскреснути, і воскресє до тих пір, поки, не перетворившись на людину цілком, не стане, вмираючи людиною, блаженним: то є по-справжньому померлим» [5, 47-48].

Християнство, проте, відображає колективне ставлення до смерті, яке не передбачало страху перед нею, адже праведній людині було обіцяне життя вічне. Проте індивідуальний страх перед власною кончиною займав чимале місце у свідомості середньовічної людини, міра якого залежала, власне від непохитності віри. А тому не випадковим стає те, що тема «танку смерті» зародилася в середньовічних релігійних містеріях біля XIV століття, але, на думку Й. Гейзінга, вона коріниться ще в античних містеріях (зауважимо, що цей жанр у теорії літератури Середньовіччя становив елемент низької культури, тобто тієї яку представляли народні маси, і в

якій мали місце теми і образи не канонічні у християнстві). Якщо на початкових етапах свого існування це і справді міг бути танок як частина сакрального ритуалу, та у процесі десакралізації він трансформувався у елемент народної культури, який найяскравіше відобразився у живописі та театральному мистецтві, як-от маскарадних та карнавальних дійствах [4, 77]. Зображення «танку смерті» були поміщені, наприклад, на дерев'яних панелях у галереї при вході на цвинтар невинновбитих немовлят у Парижі.

«Танок смерті» на початках являв собою танець, у вихор якого були залучені три мерці, які динамічно рухались, і чергувалися з живими. Останні ж перебували в покірному заціпенінні. Це дійство ілюструє зустріч не зі смертю, а із самим собою, але вже мертвим: у одному танку зливається ти сам одночасно живий і вже мерць. Таке зіткнення породжує жах, жах прозвівання в собі живому смерті. Або життя, що приховує в собі смерть. Але, незважаючи на жах виявлення смерті в собі живому, мерці викликають сміх. Смішні у своїх незграбних кривляннях, вони допомагають забути про страх, викликаний прозрінням мертвого у живому, залишаючи лише нагадування про тлінність усього земного, про рівність усіх перед обличчям смерті (детальніше див. 13, с. 360-364). Внесення сміхового елементу в цю тему, на нашу думку, сприяло формуванню своєрідного «пом'якшувального» ефекту з метою зменшити, а то й узагалі зруйнувати страх перед смертю у свідомості тогочасної людини: «Середньовіччя з високим рівнем смертності недовготривалістю та неважливістю життя пересічного населення змушене було виробити особливе ставлення для подолання трагедії щоденності» [9, 102-103]. Тема «танку смерті» у XVI столітті «дихає насиллям і еротикою». «Смерть постає уже не простим знаряддям долі і необхідності, вона керується хіттю, жагою насолоди» [3, 314].

Беззаперечно, що попри те, що догматичність і канонічність християнства у трактуванні еротично-танатологічного концепту гальмувала його розвиток, та Середньовіччя переносить акцент на індивідуума, наголошує на його неповторності. «У наступні століття християнський світогляд сприяв значному посиленню у людей почуття особистісного начала, особливого, не розмитого у зовнішньому світу і неповторного «я». Значить, і питання про смерть все більш ставало питанням особистого, а не космічного порядку» [7]. Щоправда, тема смерті надовго опинилася прерогативою релігії, а не філософії і лише частково літератури, але тією мірою, яку дозволяла офіційна релігія. Наприклад, філософи Нового часу не надавали цьому мотиву значної уваги, не висунули принципово нових ідей, вважаючи не без підстав, що посмертна доля душі є предметом не стільки науки, скільки релігії. «Відродження філософського інтересу до проблеми смерті припадає на XIX і XX століття, коли європейська наука «виросла з пелюшок», знайшла небачену силу і спробувала застосувати її

до тих питань, які раніше віддавалися на волю релігії» [7].

Помітний вплив на подальший розвиток філософських поглядів щодо смерті зробив твір німецького мислителя Артура Шопенгауера «Світ як воля і уявлення».

Життєва сила, на його думку, зі смертю уся не зникає, вона тільки перестає проявлятися у певному тілі. Отже, із настанням смерті зупиняється людське життя, але вона не руйнує рід, до якого індивід належав. Народи продовжують існувати як безсмертні індивідууми [17].

У творчості Мартіна Хайдеггера, одного з найзначніших філософів ХХ століття, центральне місце займає питання про сутність буття, а феномен смерті відіграє найважливішу роль в поясненні цього сенсу.

Власне існування людина осягає і усвідомлює завдяки феномену смерті, через який приходить розуміння того, нас може не бути. Смерть як раз і є ця межа, яка окреслює контури людського життя, визначає його, дозволяє прожити гідно. Проте сама безсумнівність смерті є лише емпіричною, заснованою на спостереженні смерті іншого. Тому, хто бачить смерть «ззовні» – не свою власну, говорить Хайдеггер, принципово не дано пізнати, чи є смерть досконалим закінченням життя, а може, вона – лише перехід до якогось іншого існування нижчого або вищого порядку. Питання такого характеру, зауважимо, мислитель виключає з екзистенціального аналізу, зважаючи на його нерозв'язність.

Смерть виступає не безплідним завершенням життя, а тією духовною основою, яка допомагає людині осягнути ціннісний смисл її життя. Життєва мудрість кожного із нас полягає в тому, що, усвідомивши свою кінечність повною мірою, ми розуміємо, що смерть не є цілковитим злом або добром, вона являє собою необхідний компонент нашого існування.

Отже, проведений короткий аналіз історичного розвитку категорії смерті та її типологізації дозволив осмислити її місце в системі духовних цінностей сучасного і суспільства в цілому. Найвище завдання для людини – це зрозуміти загальний сенс життя в його ціннісній значимості. Смерть – це не сліпа невідворотність долі, а природне завершення життя, наповнене глибоким змістом, який полягає в тому, що саме смерть надає життю сенсу, а не навпаки. Людина смертна, але духовно піднімається над невідворотністю своєї кончини, пізнаючи і оцінюючи її, свідомо визначаючи своє ставлення до неї, але осмислення смерті як інваріанту буття можливе лише на основі і в рамках певної теоретичної концепції. Еволюція духовної культури людства свідчить, що різноманітні світоглядні парадигми змістовно визначали і визначають як характер трактування смерті, так і історичну варіативність, сучасний діапазон її оцінок.

Проаналізувавши основні культурно-історичні етапи у розвитку категорії «смерті» на прикладі творів їх найпомітніших представників, ми визначили основні моменти, які витворюють сучасну картину розуміння аналізованих концептів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антология мировой философии. В. 4 т. – М.: Мысль, 1969. – Т.1. – С. 356; 2. *Апресян Р. Г.* Принцип наслаждения и интимные отношения [Электронный ресурс] / Р. Г. Апресян // Человек. – 2005. – №5. – Режим доступа: http://ethicscenter.ru/biblio/apr_4.htm. – Загл. с экрана; 3. *Арьес Ф.* Человек перед лицом смерти / Ф. Арьес ; пер. с фр. ; общ. ред. Оболенской С. В. ; предисл. Гуревича А.Я. – М. : Издательская группа «Прогресс»-«Прогресс-Академия», 1992. – 528 с.; 4. *Бахтин М.М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса / М. М. Бахтин. – 2-е изд. – М. : Худож. лит., 1990. – 543 с.; 5. *Бланио М.* От Кафки к Кафке / М. Бланио. – М., 1998. – С. 47-48; 6. *Гуревич А.Я.* Филипп Арьес: Смерть как проблема исторической антропологии / А. Я. Гуревич. – М. : Издательская группа «Прогресс»-«Прогресс-Академия», 1992. – С. 5-30; 7. *Демидов А.Б.* Феномены человеческого бытия: Учеб. пособие / А. Б. Демидов. – Минск : ЗАО Издательский центр «Экономпресс», 1999. – Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/demid01/index.htm>. – Загл. с экрана; 8. *Козачинська В.* У «міжтні» Танатоса (ще одна спроба осмислення смерті) / В. Козачинська // Філософська думка. Український науково-теоретичний часопис. – 2007. – №1. – С. 15-36; 9. *Кришмарел В.Ю.* Теоретико-методологічні аспекти дослідження понять «смерть» та «любов» (філософський та релігійознавчий виміри) : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11 / Кришмарел В. Ю. ; КНУТШ. – Київ, 2010. – 189 с.; 10. *Мечников И.И.* Академическое собрание сочинений / И. И. Мечников ; гл. ред. Ф. Г. Кротков. – Москва : Медгиз, 1954. – Т.13. – С. 160; 11. Платон. Федон, Пир, Федр, Парменид / Платон. – М.: Мысль, 1999; 12. *Роменец В.А.* Жизнь и смерть: постижение разумом и верой / В. А. Роменец ; 2-е изд. – К. : Либідь, 2003. – 232 с.; 13. Словарь средневековой культуры. – М., 2003. – С. 360-364; 14. *Соловьева Г.В.* Смерть и модернизм [Электронный ресурс] / Г. В. Соловьева // Фигуры Танатоса. Философский альманах. Пятый специальный выпуск. – СПб., 1995. – Режим доступа: <http://www.anthropology.ru/ru/texts/solovjevag/solovjeva.html>. – Загл. с экрана; 15. *Трубников Н.И.* Проблема смерти, времени и цели человеческой жизни (через смерть и время к конечности) / Н. И. Трубников // Философские науки. – 1990. – №2. – С. 104-115; 16. *Фрейд З.* Мы и смерть; По ту сторону принципа наслаждения / З. Фрейд. – СПб., 1994. – 382 с. – (Современная гуманистическая литература; Т.3); 17. *Шопенгауер А.* Вибрані твори / А. Шопенгауер. – М. : Просвещение, 1992; 18. *Choron J.* Death and Western Thought / J. Choron. – New York, 1973. – P. 27.